

De golf die al aan het rollen ging...

139

Feminisme als stok of contextgevoelig beleidsinstrument?

Over Dirk Verhofstadt, *De derde feministische golf*, Houtekiet, Antwerpen/Amsterdam, 2006.

Over Gily Coene & Chia Longman, samenstelling, *Eigen emancipatie eerst? Over de rechten en representatie van vrouwen in een multiculturele samenleving*, Academia Press, Gent, 2005.

Het feminisme heeft er een medestander bij. Althans, zo lijkt het toch, afgaande op de titel van het laatste boek van 'politiek denker' Dirk Verhofstadt. In *De derde feministische golf* werpt Verhofstadt zich op als gangmaker van een emancipatiebeweging die zich specifiek op moslimvrouwen richt. Aan de hand van interviews met Nederlandse en Canadese moslima's als Yasmine Allas, Ayaan Hirsi Ali, Naima El Bezaz, Irshad Manji, Nahed Selim en Naema Tahir, en door een manifest van eigen hand, roept hij moslimvrouwen op om zich af te zetten tegen de dictatuur van de door mannen ge-

interpreteerde en opgelegde 'heilige' teksten. Een nobel en bewonderenswaardig streven, ware het niet dat de keuzevrijheid die hij zelf hoog in het vaandel draagt, vaak verrassend prescriptief blijkt. Het boek lijkt geschreven met het oog op een witte, neo-liberale en atheïstische achterban en dreigt daardoor zijn doel geheel te missen.

Verhofstadt houdt een krachtig pleidooi voor mensenrechten zoals de vrijheid van meningsuiting, het recht op zelfbeschikking, gelijke kansen en de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Hij verwerpt gedwongen huwelijken, eremoorden, genitale vermin-

king, verplichte sluiering, huiselijk geweld en de dubbele moraal in de sharia: wantoestanden die je als overtuigd feminist(e) niet koud kunnen laten. Wanneer er voldoende nuances in acht worden genomen, moeten dergelijke standpunten met de nodige daadkracht worden ondersteund, zeker zolang in heel wat landen de overheidsrepressie van de vrouwenbeweging, de wettelijke discriminatie en de mishandeling in de privé-sfeer standhouden. De arrestatie op vier maart jongstleden van een dertigtal vrouwenactivisten tijdens een geweldloze bijeenkomst aan het Revolutionaire Gerechtshof in Teheran, illustreert nogmaals dat vrouwenrechten en het recht op vrije meningsuiting voortdurend worden geschonden. Het toont ook aan dat een vitale en actieve vrouwenbeweging die protesteert, informeert en mobiliseert, alle steun en solidariteit kan gebruiken tegen een repressie door huiszoekingen, arrestaties en de beperking van de actieradius van haar leden.

Wat Dirk Verhofstadt in zijn boek tot eer strekt, is dat hij niet louter een betoog houdt 'over' moslimvrouwen, een euvel waaraan ook dit stuk ten prooi valt, maar een gesprek aangaat met zes vrouwen met een uiteenlopende islamitische achtergrond. Naast politica Ayaan Hirsi Ali en journaliste Irshad Manji laat hij vier vrouwelijke auteurs hun visie uiteenzetten over zaken die hen persoonlijk aanbelangen en biedt hij hen een forum om hun ideeën te verspreiden. Toch zijn ook zijn gesprekspartners zorgvuldig uitgekozen en passen hun verhalen vrijwel naadloos in het pleidooi dat Verhofstadt zelf naar voren brengt. Hoewel in de laatste interviews met schrijf-

sters Naema Tahir en Yasmine Allas enige ruimte is voor argumenten die zijn betoog niet geheel onderschrijven en zo de indruk van veelzijdigheid ontstaat, valt het op dat hij enkel moslima's uit Nederland (en de Canadese Irshad Manji) interviewt. De reden daarvoor wordt aan het begin van het boek uiteengezet: Nederland was lange tijd een voorbeeldland en kan op termijn opnieuw een gidsland worden. Er werd immers een fundamenteel debat gevoerd 'waar andere landen nog niet aan toe zijn' (7), en er stonden moslima's op 'die het niet langer nemen dat ze behandeld worden als tweederangsburgers' (8). Als de politiek en de burgers nu ook daadwerkelijk hun verantwoordelijkheid zouden opnemen, krijgt ieder individu de kans om zijn of haar leven zelf in te vullen, en vervalt het land niet 'tot een duistere regio in Europa, een regio van egoïsme, onverschilligheid en latente xenofobie' (8).

Dat de auteur zijn medestanders zorgvuldig uitkiest in zijn gevecht tegen seksisme blijkt duidelijk uit de geciteerde theoretici. Susan Moller Okin, Michel Onfray en Michiel Hegener worden genoemd, maar niet Will Kymlicka of Peter McLaren, die een genuanceerder standpunt innemen in het multiculturalismedebat. Verhofstadt laat het ook niet na om nauwkeurig aan te geven wie hij en zijn gesprekspartners tot hun vijanden rekenen. Het zijn onder meer de radicale islam, die als intrinsiek vrouwonvriendelijk wordt voorgesteld, de cultuurrelativisten, die geen individuele rechten toekennen aan de leden van een culturele groep en zwijgen over discriminatie, en de linkerzijde van het politieke spectrum, die

etnische minderheden doodknuffelt en de radicalisering ongestoord zijn gang laat gaan. Verhofstadt zette zijn tegenstanders ook duidelijk in de kijker bij de voorstelling van het boek op de voorbije boekenbeurs, waar hij in een reactie op de repliek van Els Flour (Vrouwen Overleg Komitee) uit *De Standaard*, zijn betoog begon met een emotionele uithaal naar de moslimextremisten en radicale islammannen enerzijds, en de 'oudere' feministes die hun 'zusters' in de kou lieten staan anderzijds.¹

Dat het inderdaad enige tijd heeft gekost voor oude en jonge feministes om zich met de nieuwe problematiek vertrouwd te maken en genuanceerde standpunten te ontwikkelen, lijdt geen twijfel. Maar dat er nog steeds stemmen opgaan die denken dat vrouwen uit onderdrukkende religieuze gemeenschappen moeten worden gered door een witte ridder (m/v) op een westers paard, is ook juist. Een heftige veroordeling van westerse feministen die zich 'oorverdovend stil en gedeisd' houden (22), en westerse intellectuelen die door hun lakse houding toestaan 'dat tienduizenden meisjes direct of indirect onderdrukt worden' (32), is dan ook erg kort door de bocht. Niet alleen rees er sinds enkele decennia vanuit zwarte vrouwenbewegingen verzet tegen het beeld van het universele zusterschap en werd er met klem gewaarschuwd voor het witte Verlichte paternalisme, sinds enkele jaren wordt er door de vrouwenbeweging in Vlaanderen ook daadwerkelijk gestreefd om in dialoog met vrouwen uit etnische minderheden naar concrete oplossingen op zoek te gaan.

Verhofstadt debiteert tal van waarheden

over de wreedheid van sommige culturele en religieuze praktijken en de voortlevende genderongelijkheid, maar komt niet tot heldere analyses van complexe problemen of concrete suggesties voor een uitweg uit de impasse. Willen is kunnen, zo lijkt het wel, en enkel de weg van het radicale individualisme leidt naar een 'vrije, rechtvaardige en waardige samenleving, ook voor moslimvrouwen' (8). Doordat Verhofstadt in zijn pleidooi geen ruimte laat voor moslima's of andere vrouwenactivisten uit Vlaanderen, of stemmen die de nodige nuances in de geschetste problematiek kunnen aanbren-
gen, verengt hij zowel het debat als de mogelijke oplossingen. De auteur ventileert samen met zijn gesprekspartners zijn verontwaardiging over een aantal reële misstanden die vrouwen aanbelangen, stelt vragen over de grenzen van onze tolerantie, maar laat het na om oplossingen aan te brengen – tenzij de culpabilisering van radicale moslimmannen en de verheerlijking van de vrije wil van het individu als een uitweg worden beschouwd. Daardoor laat het boek zijn lezers achter met een gevoel van malaise en stuurloosheid, en lijkt het enkel aan te sturen op een algemene veroordeling van de grote boeman: de radicale en extremistische islam die volgens de auteur ook bij ons steeds meer terrein wint. Vrouwenrechten worden op die manier geïnstrumentaliseerd om de superioriteit van de 'eigen' cultuur en beschaving te poneren.²

Het complexe debat over vrouwenrechten en culturele diversiteit heeft meer nodig dan een strenge veroordeling van gruwelijke misstanden of een sneer naar groepen en

individueen die een pragmatische en/of meer genuanceerde weg kiezen. Vrouwenrechten zijn erbij gebaat als er concrete actiepunten worden gesignaleerd en tot uitvoering worden gebracht. Verhofstadt stelt weliswaar pertinente vragen, maar houdt het bij onrecht aanklagen. In reactie op dergelijke vragen werden precies een jaar eerder genuanceerde antwoorden en oplossingen aangereikt in Gily Coene en Chia Longmans *Eigen emancipatie eerst? Over de rechten en representatie van vrouwen in een multiculturele samenleving*. Aangezien het zowel een informatieve als pragmatische repliek biedt op de centrale kwesties uit *De derde feministische golf*, wil ik dat boek als leidraad gebruiken om enkele thema's toe te lichten. Zowel met betrekking tot de maagdelijkheidscultus, genitale verminking, gedwongen huwelijken als de hoofddoek worden bestaande initiatieven omstandig toegelicht en suggesties aangereikt die constructiever zijn dan een formele veroordeling van de misogynie in religieuze en culturele tradities. Daarnaast worden er ook islamitische herinterpretaties van moslima's besproken, die hun geloof met emancipatie willen verzoenen, zoals ook Naima El Bezaz, Nahed Selim en Naema Tahir uit *De derde feministische golf* proberen te doen. Het werk van Coene en Longman toont aan dat de derde golf al lang begonnen is, dat niet alle feministes en overheden zwijgen en instemmen met mensonterende praktijken zoals Verhofstadt en Hirsi Ali betogen (57, 78), maar ook genuanceerd stelling nemen of onderdrukkende praktijken proberen te bestrijden.

Verhofstadt spreekt zich in *De derde*

feministische golf uit tegen het dragen van een hoofddoek. Voor hem is het 'de kern van een heel systeem waarin vrouwen minder rechten hebben dan mannen' (33). Die visie werkt door in de keuze van zijn gesprekspartners in het boek, die allen beslist hebben om geen hoofddoek te dragen. Toch ontkennen Manji, Tahir en Allas de emanciperende aspecten van die geloofspraktijk niet geheel en staan zij open voor een mogelijke, zij het volgens hen betwistbare, vrije keuze. Verder haalt de auteur tal van medestanders aan die hem in zijn overtuiging steunen: de Iraanse schrijfster Chahdortt Djavann, de leden van de Franse organisatie *Ni putes ni soumises*, de Franse feministe Elisabeth Badinter,... Zij verwerpen de hoofddoek met klem. Voor hen is het een middel voor onderdrukking en een teken van ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Vrouwen die voor de hoofddoek kiezen, leven volgens hen in angst voor een stigma en ondersteunen de segregatie van mannen en vrouwen: een visie die veel vrouwen de autonomie en het vermogen om zelf doordachte keuzes te maken ontzegt. Vrouwen mogen in alle vrijheid kiezen of ze een hoofddoek dragen of niet (229), maar de kruistocht die Verhofstadt in het tweede deel van zijn boek voert tegen religie, 'een agressief makende drug die de grendels van het persoonlijk geweten opzichschuift' (203), toont aan dat hij de keuzevrijheid van gelovige moslima's ten zeerste betwijfelt en hij hen veeleer een 'vals bewustzijn' toedicht.

In de bijdrage van Isabelle Rigoni in *Eigen emancipatie eerst?* wordt afgeweken van een paternalistische visie op jonge

moslimvrouwen.³ Ze geeft aan dat de individuele praktijk van het dragen van een hoofddoek een symbool is geworden in het politiek-juridische debat over de lekenstaat, waarin thema's als migratie, islam, traditie, bijgeloof en terrorisme op één hoop werden gegoooid. Een essentialistische visie op de islam en een essentialistische visie op een religieus voorschrift, werden kritiekloos vermengd met de vrees voor terroristische acties en een overschatting van het politieke islamisme. De sociale bewegingen binnen de islam en de pogingen om een Europese islam uit te denken werden daarbij genegeerd. Rigoni schetst de complexe verhouding tussen de islam en het concept van seculariteit in Frankrijk, en verwijst naar de verschillende posities die vrouwen kunnen innemen wanneer zij een hoofddoek dragen. De hoofddoek kan immers ook noties als neo-imperialisme, consumentisme, individualisme of exhibitionisme in vraag stellen door een publieke expressie van een politieke, religieuze of etnische identiteit, en de beweegredenen kunnen verschuiven in de levensloop van vrouwen. Voor Rigoni is het hoofddoekendebat dan ook vooral een vraag naar man/vrouw-verhoudingen en niet naar de betekenis van de lekenstaat of burgerzin. Jonge meisjes met een hoofddoek zijn volgens haar producten van dezelfde moderniteit waarover Verhofstadt het heeft en kunnen evengoed het toonbeeld van een geslaagde integratie zijn.

Meisjes met hoofddoek beschermen tegen hun 'onderdrukking' door de hoofddoek in het openbaar te verbieden, houdt het gevaar in van een arbitraire emancipatie. Be-

ter is een strategie van *empowerment* door hen via het onderwijs of participatie in het verenigingsleven meer macht te geven. Meisjes zonder hoofddoek beschermen tegen potentiële agressors is evenmin gebaat bij een verklaring die zich louter richt op culturele en religieuze 'origines'. De problemen in de Franse *banlieus* zijn veeleer een probleem van klasse- en genderverhoudingen dan een probleem van groeiend extremisme. Rigoni licht daarbij ook de negatieve effecten van een hoofddoekenverbod toe. Hoewel door het 'Comité van de rechten van het Kind van de Verenigde Naties' werd gevraagd om het verbod niet te laten ontaarden in de uitsluiting van jonge meisjes uit het schoolsysteem, is de zelfontscholing van jonge moslimmeisjes toegenomen. Velen onder hen beschouwen een verbod als een aanslag op hun intimiteit, maatschappelijke participatie of keuzevrijheid. Vanuit een pragmatische visie met een maximale onderwijs- en arbeidsparticipatie van moslimvrouwen als doel is een verbod dan ook niet wenselijk, zeker omdat een verbod geen enkele garantie geeft dat de praktijk op termijn zal verdwijnen.

Een tweede gebruik dat door Verhofstadt met klem wordt veroordeeld, zijn de gedwongen huwelijken. Behalve een aanklacht tegen de praktijk, die uiteraard moet worden voorkomen en bestreden, draagt het pleidooi van Verhofstadt niet bij tot een grondiger visie op het aspect 'dwang', op de mogelijke beleidsopties om de praktijk te bestrijden of de huidige maatregelen en risico's die daaraan verbonden zijn. Net als bij het hoofddoekendebat kiest Verhofstadt voor een formele veroordeling zonder de

complexiteit in acht te nemen of mogelijke oplossingen naar voren te schuiven. In een uitvoerige beschrijving van de aanpak in Groot-Brittannië door Anne Phillips en Moira Dustin⁴ worden de kosten en baten van diverse tactieken met het oog op een duurzame oplossing wel uiteengezet, waarbij respect voor de culturele gevoeligheden en de bestrijding van het machtsmisbruik ten opzichte van vrouwen niet uit het oog worden verloren. Zij zien meer beleidsopties dan een arrogante assimilatiehouding, waarin de leden van minderheidsgroepen minder beschermd zijn, versus een 'hands off' tolerantie, die voor zwakkere leden ernstiger gevolgen kan hebben dan voor andere leden van de minderheidsgroep.

Bij hun bespreking van de meest voorgestelde en toegepaste oplossingen voor de problemen die het multiculturalisme met zich meebrengt, met name regulering, dialoog en 'exit', wijzen Phillips en Dustin op de potentiële risico's van elke benadering. Bij *regulering* worden bepaalde gedragsnormen opgelegd zonder er rekening mee te houden dat ongewenste praktijken net daardoor in de illegaliteit kunnen terechtkomen, of dat etno-culturele stereotypen erdoor bekrachtigd worden. Alle buitenlandse huwelijken dreigen daardoor gedeeltelijk als gedwongen huwelijken te worden gezien of worden als toegangskaartje tot het Westen beschouwd. Universeel geldige waarden kunnen dan ook beter dienen als uitgangspunt voor een interculturele *dialoog* en niet als eindpunt ervan, omdat ze nooit specifiek genoeg zijn om misstanden grondig aan te pakken. Bij een dergelijk debat met een publieke interventie als doel

moet wel worden beseft dat culturele gemeenschappen niet zo homogeen zijn als ze lijken: de machtigste leden van een minderheidsgroep nemen vaak het woord, wat minder machtige leden, veelal vrouwen en jongeren, niet altijd ten goede komt. Representatieve stemmen moeten met zorg worden gekozen zodat zwakkere leden bij het overleg worden betrokken. De derde benadering, het recht op *exit* of de mogelijkheid voor individuen om hun groep te verlaten, is even cruciaal als beperkt. Het veronachtzaamt de moeilijkheden die het recht op 'exit' reëel of haalbaar maken, zoals een gebrek aan onderwijs of financiële middelen, de vrees voor ostracisme, identiteitsverlies, of verandering in het algemeen. De gemeenschap kunnen verlaten is een absolute noodzaak voor individuen die in een gedwongen huwelijk verstrikt zijn. Het lijkt ook de minst controversiële benadering, maar het blijft een inadequate oplossing omdat het onder meer de enorme druk negeert ten aanzien van de gehuwde om in het huwelijk te blijven en de hoge prijs die een 'exit' met zich meebrengt.

Phillips en Dustin waarschuwen ervoor dat *regulering* via immigratiecontrole de meest begunstigde benadering zal worden en pleiten voor *dialoog* als onderdeel van een lange-termijnoplossing. Behalve aandacht voor het onderscheid tussen gedwongen en gearrangeerde huwelijken en de ondersteuning van *exit*-opties moeten de machtsrelaties tussen families veranderen zodat er zich een duurzame intergenerationale verandering voltrekt. Het is een moeilijk maar noodzakelijk proces, dat evenwel dreigt te worden stilgelegd door de snellere

oplossing van immigratiecontrole, waarin transnationale huwelijken op zich zullen worden bemoeilijkt en er onvoldoende bescherming zal zijn voor mensen die in het land zelf tot een huwelijk worden gedwongen. Het toont aan dat de oplossing net als het probleem complex is, maar dat die complexiteit geen reden mag zijn tot inactiviteit. Een sloganeske veroordeling van de praktijk brengt geen zoden aan de dijk, en eenzijdige oplossingen hypothekeren de kans op een duurzame sociale verandering evenzeer.

Ook het belang van de maagdelijkheids-cultus en de praktijk van de vrouwelijke genitale verminking wordt zowel in *De derde feministische golf* als in *Eigen emancipatie eerst?* in strenge bewoordingen aan de kaak gesteld. Terwijl Verhofstadt, Hirsi Ali en Selim vooral het voortbestaan van vrouwenbesnijdenis aanklagen en een onvoorwaardelijk einde eisen, gaan Els Leye, Jessika Deblonde en Marleen Temmerman in hun bijdrage in op de mogelijke wegen om dat doel te bereiken via de gezondheidszorg, de wetgeving en preventiewerk.⁵ De uiteenlopende beweegredenen voor de praktijk die in recent empirisch onderzoek aan het licht kwamen, de huidige voorstellen om het gebruik in te dijken, en een realistische visie op de dilemma's waarmee hulpverleners worden geconfronteerd, komen daarbij aan de orde. De auteurs stellen evenzeer dat de praktijk 'onverenigbaar is met onze huidige westerse opvattingen over seksualiteit, gelijkheid van man en vrouw en het recht op een goede gezondheid en lichamelijke integriteit' (55), maar bieden meer dan een hevige veroor-

deling en een algemene oproep om een einde te stellen aan de praktijk. Hierbij moet worden vermeld dat Hirsi Ali ook een concreet voorstel deed om de praktijk aan banden te leggen. Zij stelde een verplicht gynaecologisch onderzoek voor van zestienjarige meisjes uit specifieke risicolanden, een bestraffing van de ouders en een opvolging van de onderzochte meisjes die wel of (nog) niet besneden waren. Leye, Deblonde en Temmerman zijn niet te vinden voor dat voorstel omdat het geen duurzame oplossing inhoudt, stigmatiserend werkt en voor sommige meisjes een aantasting van de lichamelijke en seksuele integriteit betekent. Besnijdenis schendt een basisrecht van vrouwen, maar ook incest en verkrachtingen verzaken aan dat recht en worden niet door middel van een systematische gynaecologische controle opgespoord. Bovendien kan zo'n systeem er ook gewoon toe leiden dat de controle wordt ontlopen en jonge meisjes in een groter isolement terechtkomen.

Leye, Deblonde en Temmerman pleiten voor een geïntegreerde aanpak om de normen op vlak van seksualiteit, gendergelijkheid en universele rechten bij te stellen. Ze wijzen erop dat niet religie maar vooral traditie een rol speelt bij het gebruik. Het overgrote deel van de moslims praktiseert geen vrouwenbesnijdenis, en er is ook geen enkele islamitische tekst die zich ervoor uitspreekt. Maar aangezien het vrijwel uitsluitend (vaak ongeletterde) vrouwen zijn die de praktijk in stand houden en veel religieuze leiders zich er niet openlijk tegen uitspreken, blijft ze gangbaar en worden er wereldwijd zo'n twee miljoen meisjes per

jaar besneden. Preventie vanuit de basis moet daarom vooral de religieuze leiders en de besnijders bereiken. Zonder breed opgezette projecten zoals dat van de Senegalese organisatie TOSTAN, met oog voor basiseducatie, gezondheidszorg en zelfredzaamheid van vrouwen, kan de praktijk nooit afdoende worden bestreden. Een multidisciplinaire aanpak op nationaal vlak, gesteund door coördinerende of adviserende organen op Europees niveau, kan de instrumenten aanreiken om genitale mutilatie ooit tot het verleden te laten behoren.

Een genuanceerde aanpak van de controversiële thema's wint het in *Eigen emancipatie eerst?* van de strijd tegen religie en dogmatiek. Ook in de bijdrage van Sawitri Saharso over de maagdenvlieshersteloperaties komt die optiek naar voren.⁶ Door een visie waarin culturen niet als statisch en homogeen worden beschouwd, zoals ook Naema Tahir en Yasmine Allas betogen (157, 177), en die niet uitgaat van de 'authenticiteit' ervan, kunnen groepsgebonden en cultuurbepaalde waardenverschillen worden aanvaard, terwijl er tegelijk oog is voor vrouwenrechten. Saharso betreurt enerzijds de voortzetting van de maagdelijkheidstraditie door hersteloperaties, aangezien de dubbele moraal in stand wordt gehouden en jongens wel seks (mogen/kunnen) hebben voor het huwelijk, maar geeft anderzijds aan dat operaties ook de norm kunnen ondergraven, waardoor maagdelijkheid voor het huwelijk betekenisloos wordt en de operaties geen loutere toegeving zijn aan de seksistische cultuur van de minderheidsgroep. Weigeren te opereren brengt evenmin seksegelijkheid dichterbij,

aangezien meisjes worden gestraft voor een daad die met jongens werd begaan, en leidt niet vanzelfsprekend tot de overname van westerse waarden en normen.

Omdat de effecten van hersteloperaties op lange termijn onvoorspelbaar zijn, valt het argument contra opereren weg. Een verzoek tot operatie afwijzen kan net als de druk van de maagdelijkheidsnorm ingaan tegen de autonomie van de vrouw in kwestie, en kan haar zelfs in haar belangen schaden. Een beleid dat hersteloperaties toestaat, wat nog geen respect voor de maagdelijkheidscultus impliceert, is niet per definitie een tegemoetkoming aan een seksistische culturele norm: 'Het is wel een cultureel gevoelig beleid, omdat het cultureel geïnspireerd lijden onderkent en het is een beleid dat respect toont aan de keuzen die jonge islamitische vrouwen maken in hun onderhandeling met hun cultuur' (52). Voor Saharso houdt feminisme dan ook geen morele positie in die a priori bekend is, maar moet er geval per geval worden gewerkt om een coherente feministische positie te bereiken en moeten moslimvrouwen daarbij als culturele actoren worden erkend.

Wat in *Eigen emancipatie eerst?* ten slotte ook aan bod komt, is de dubbele discriminatie waarmee moslimvrouwen en vrouwen uit andere etnische minderheden te maken krijgen (10). Zowel binnen hun gemeenschap als binnen de maatschappij als geheel ondervinden zij uiteenlopende vormen van ongelijke behandeling, die met een categorische veroordeling van die praktijken noch met een individuele kruistocht kunnen worden beslecht. Eisen van vrou-

wen uit minderheidsgroepen voor meer gelijkheid en vrijheid worden vaak niet als cultureel legitiem of authentiek beschouwd (6). Om een gedwongen huwelijk uit de weg te gaan, een besnijdenis te ontlopen, een doordachte keuze te maken over het belang van maagdelijkheid voor het huwelijk, is bovendien een behoorlijke slagkracht nodig, waarbij gelijke kansen op onderwijs, de educatieve achtergrond en financiële situatie van de ouders, en het respect van de maatschappij voor minderheden van belang zijn. Het terugplooiën op meer traditionele gebruiken en de radicalisering van islamitische geloofsgemeenschappen staat niet los van de houding in de gastlanden ten opzichte van andere culturen en de kansen die zij hier kunnen grijpen. Hoewel in *De derde feministische golf* sporadisch wordt gealludeerd op de socio-economische achterstelling binnen de moslimgemeenschap, is er geen enkele analyse van machtsmechanismen of witte privileges te vinden.

Verhofstadt ziet het feminisme nog steeds als een volgzaam dochter van de Verlichting, wat blijkt uit zijn selectie van de vroege voorvechters van het feminisme die voor hem nog steeds de toon aangeven: Olympe de Gouges, Mary Wollstonecraft, John Stuart Mill,... Hij schuift één model naar voren om discriminatie aan te pakken en staat een eenvormig feminisme voor dat zijn wil oplegt aan alle andere feminismes. Een analyse en deconstructie van zijn discours, dat op het eerste gezicht alle lof verdient, laat zien dat het bol staat van opposities: niet alleen van het Westen tegenover de islam, maar ook van het liberale, seculiere individualisme tegenover het

linkse multiculturalisme en het extreem-rechtse monoculturalisme. Verhofstadts feminisme is sloganesk en gaat voorbij aan de complexiteit van de problemen en de nodige diversiteit om oplossingen te bereiken. Een heftig liberaal pleidooi voor gelijke rechten en vrijheden resulteert immers niet automatisch in een meer egalitaire maatschappij, hoezeer Verhofstadt dat ook wil geloven. Er gaat weliswaar aandacht uit naar het Europese islamfeminisme, waarin moslimvrouwen via de islamitische jurisprudentie een emanciperende en vrouwvriendelijke vorm van de islam construeren, maar de auteur schat het bereik daarvan niet hoog in en legt vooral de nadruk op het toenemende belang van de letterlijke interpretaties van de Koran.⁷

De derde feministische golf creëert de indruk dat complexe problemen tot eenvoudige opposities kunnen worden herleid en suggereert dat de oplossing voor de hand ligt: een stellige veroordeling van dé onderdrukking van dé vrouw en een radicale keuze voor individualisme: 'Hier ligt de basis van de ontkerkelijking, de ontzuiling, het antiautoritarisme, de verdraagzaamheid, de mensenrechten, het antiracisme en de gelijkheid der seksen' (16). De auteur creëert geen ruimte voor zijn lezers om een eigen interpretatie vorm te geven, maar probeert zijn publiek van zijn visie te overtuigen. Dat respect voor diversiteit, een genuanceerde uiteenzetting en oog voor moeilijkheden bij de praktische implementatie van enkele krachtlijnen geen relativistisch discours of onverschilligheid impliceren, lijkt hij daarbij uit het oog te verliezen. Wie ook maar een haarbreed toegeeft aan multiculturele eisen

of verlangens, vaart volgens Verhofstadt stroomopwaarts en houdt de 'ware' vrouwenbevrijding in het derde-golffeminisme

tegen. Toch zijn er *more things between Heaven and Earth, Horatio, than are dreamt of in your philosophy.*

noten

- ¹ Els Flour, 'Feminisme volgens Verhofstadt', *De Standaard*, 9 november 2006, p. 25.
- ² Voor een uitgebreide aanklacht hiertegen verwijs ik naar Sarah Bracke, "Niet in onze naam!" Een hartenkreet tegen de inzet van het feminisme in de 'beschavingsoorlog'", in: Gily Coene & Chia Longman, samenstelling, *Eigen emancipatie eerst? Over de rechten en representatie van vrouwen in een multiculturele samenleving*, Academia Press, Gent, 2005, p. 133-149.
- ³ Isabelle Rigoni, 'De hoofddoek ter discussie. Een nieuwe islamitische identiteit voor de vrouw in seculier-burgelijk Frankrijk', in: *Eigen emancipatie eerst?* p. 95-111.
- ⁴ Anne Phillips & Moira Dustin, 'Initiatieven in het Verenigd Koninkrijk inzake gedwongen huwelijken', in: *Eigen emancipatie eerst?* p. 69-93.
- ⁵ Els Leye, Jessika Deblonde en Marleen Temmerman, 'Vrouwenbesnijdenis in Europa. Enkele knelpunten in de aanpak van de gezondheidszorg, wetgeving en preventie', in: *Eigen emancipatie eerst?* p. 55-68.
- ⁶ Sawitri Saharso, 'Feminisme en multiculturalisme: de casus van maagdenvlieshersteloperaties', in: *Eigen emancipatie eerst?* p. 39-54.
- ⁷ Een uitgebreide schets van het islamfeminisme is te vinden bij Els Vanderwaeren, "Moslima's aan de horizon". Islamitische interpretaties als hefbomen bij de emancipatie van moslima's', in: *Eigen emancipatie eerst?* p. 113-132.